

С. В. Глущенко

кандидат юридичних наук,
начальник управління забезпечення діяльності
судової палати у цивільних справах
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОСТАНОВ І РОЗ'ЯСНЕНЬ ПЛЕНУМІВ ВИЩИХ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ СУДІВ

Повноваження вищих спеціалізованих судів в Україні щодо надання судам нижчих рівнів рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства під час розгляду справ відповідної судової юрисдикції мають важливе значення для вдосконалення правозастосовної практики, а також забезпечення її правильності та єдності. Проте законодавство, на підставі якого вирішуються правові спори, не завжди відповідає вимогам часу, зокрема наявні прогалини, дублювання норм права, у результаті чого можуть виникати суперечності у правових приписах. Це суттєво впливає на сприйняття суддями тих чи інших норм, що, у свою чергу, зумовлює складність їх застосування, і дія закону, відповідно, не повною мірою забезпечується однаковим і правильним правозастосуванням усіма судовими органами.

Неоднозначність тлумачення і складність застосування правових норм можуть негативно впливати на забезпечення верховенства закону, тому виникає необхідність забезпечити однакове і правильне розуміння, тлумачення і застосування всіма спеціалізованими судами абстрактно-загальних норм і приписів законів [9, с. 48–51]. На нашу думку, за сучасних реалій досягнення цієї мети є одним з основних завдань вищих спеціалізованих судів.

Питання про судове тлумачення правових норм має глибоке історичне коріння, і окреслити його в рамках однієї наукової публікації неможливо. Варто зазначити, що ще в Стародавньому Римі існувала спеціальна колегія жерців, які були уповноважені тлумачити закони XII Таблиць і неписану частину римського права. Члени колегії були першими історично відомими особами, які здійснювали тлумачення законів. Тлумачення юридичних термінів і законів здійснювалося в інституціях Юстиніана — першій частині кодифікації римського права «*Corpus iuris civilis*». В офіційному порядку (в санкціонованому імператором підручнику) такі тлумачення викладалися для студентів візантійських юридичних навчальних закладів. Протягом усього періоду розвитку юридичної науки завдання тлумачення полягало у

вирішенні суперечностей між нормами законів для однакового застосування одних і тих самих їх положень судами з метою забезпечення рівності всіх перед законом і досягнення справедливості. Зокрема, за судових реформ ХІХ ст. у Російській імперії Статутом кримінального судочинства 1864 р. було запроваджено правило, згідно з яким заборонялося зупинення вирішення справи з підстав неповноти, неясності чи суперечливості закону. Одночасно на Урядуючий сенат покладался обов'язок публікувати для широкого загалу всі рішення і постанови Касаційного департаменту з метою їх однакового застосування і виконання.

За часів існування СРСР, на початку становлення радянської системи права, верховні суди союзних республік не мали повноважень щодо надання роз'яснень з питань правозастосування. Пізніше Законом УРСР від 30 червня 1960 р. «Про судоустрій Української РСР» Пленуму Верховного Суду УРСР було надано право надавати роз'яснення, що були обов'язковими не тільки для судів, а й для інших органів і службових осіб, які застосовували закон. Такі ж повноваження щодо надання роз'яснень республіканського законодавства отримав і Верховний Суд УРСР відповідно до Закону УРСР від 05 червня 1981 р. «Про судоустрій Української РСР». Після прийняття Закону України від 04 червня 1991 р. «Про арбітражний суд» Вищий арбітражний суд України отримав повноваження із надання роз'яснень арбітражним судам з питань практики застосування законодавства Української РСР, яке регулює відносини в господарській сфері та визначає порядок вирішення господарських спорів. Роз'яснення Вищого арбітражного суду України були обов'язковими для арбітрів і учасників господарських правовідносин. Таким чином, пленуми Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України мали однакові повноваження щодо надання судам нижчих рівнів роз'яснень чинного законодавства у сфері вирішення цивільних і кримінальних справ та господарських спорів відповідно. На сьогодні всі вищі спеціалізовані суди мають однакові повноваження із надання роз'яснень рекомендаційного характеру з питань правозастосування відповідним судам нижчих рівнів.

Водночас необхідно зауважити, що правова природа роз'яснень вищих судових органів досить давно є предметом наукової дискусії. На нашу думку, це питання актуальне і в умовах дії Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з огляду на закріплення у нормах Конституції України принципу верховенства права і визнання на законодавчому рівні практики Європейського суду з прав людини джерелом права. Так, проблеми значення роз'яснень вищих судових органів були предметом дослідження П. О. Недбайла, який не вважав їх джерелами права, а відстоював позицію, згідно з якою вони визнавалися окремим видом правових актів [11, с. 488]. Професор С. Й. Вільнянський, навпаки, стверджував, що надання судовій практиці статусу джерела права є необхідним і виправданим [5, с. 286].

Інший дослідник радянського періоду М. Г. Авдюков зауважував, що інтерпретаційні акти вищого судового органу мають ознаку обов'язковості, яка, однак, ґрунтується на авторитеті рекомендації такого органу [1]. У свою чергу, професор Я. М. Брайнін, вивчаючи питання конкретизації роз'яснень, визначив їх як передумову вдосконалення правових норм [4, с. 224]. Як зазначає вітчизняний дослідник К. Ю. Ісмайлов, загалом діапазон позицій щодо правової природи роз'яснень у радянській правовій доктрині був досить широким, оскільки характеризував різність позицій науковців: від визнання їх нормативними актами до категоричного заперечення нормативної природи останніх [8, с. 5–12].

Ми вважаємо, що є необхідність систематизувати погляди радянської школи права на це питання таким чином: 1) положення, що містяться в постановах пленумів вищих судових органів, визнавалися нормативними правоположеннями [17, с. 153]; 2) вони визнавалися своєрідними нормативними актами [16, с. 7–14]; 3) постанови пленумів мали нормативну природу, але одночасно йшлося про їх підзаконний характер [2, с. 139, 140]; 4) постанови пленумів мали нормативний характер з урахуванням властивих їм ознак нормативного акта [13, с. 37]; 5) роз'яснення, викладені в постановах, містили інтерпретаційні норми, які не визнавалися джерелами права [19, с. 153–159]; 6) постанови пленумів визнавалися квазінормативними актами, оскільки роз'ясненнями, що в них містилися, створювалися нові правила, які до цього не вноrmовувалися [3, с. 17].

Представники вітчизняної юридичної науки неодноразово поверталися до питання про правову природу роз'яснень Пленуму Верховного Суду України. У зв'язку з цим необхідно зазначити праці В. Є. Беляневича, О. М. Дроздова, С. М. Коссака, Д. В. Кухнюка, Д. Д. Луспеника, Л. Г. Матвєєва, П. П. Пилипчука, А. О. Селіванова, М. В. Цвіка, О. І. Ющика та інших авторів. Праці зазначених науковців і практиків стосувалися в основному надання роз'яснень Пленумом Верховного Суду України [15, с. 86–90]. Водночас надання роз'яснень пленумами вищих спеціалізованих судів приділено недостатньо уваги, тому, на нашу думку, актуальною є потреба дослідження їх правової природи.

Так, у теорії права визначено, що правотворчість — це діяльність компетентних державних органів або самого народу із встановлення, зміни чи скасування правових норм, результатом якої є нормативно-правовий акт. Враховуючи цю дефініцію, вищі спеціалізовані суди не наділені правотворчими функціями.

Нормативний акт — це прийнятий уповноваженим державним чи іншим органом у межах його компетенції офіційний письмовий документ, який встановлює, змінює або скасовує норми права, має загальний або локальний характер і застосовується неодноразово. Іншими словами, у нормативно-правових актах містяться загальнообов'язкові правила поведінки. Таким

чином, обов'язковість є однією з основних ознак зазначених актів. Щодо обов'язковості постанов пленумів Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України, то така ознака була їм характерна, про що прямо зазначалося у законах України від 05 червня 1981 р. «Про судоустрій України» (в редакції до 01 червня 2002 р.) та «Про арбітражний суд» від 04 червня 1991 р. (у редакції до 21 червня 2001 р.). У результаті реалізації судової реформи у червні–липні 2001 р. вказівка законодавця про обов'язковість роз'яснень зазначених вище судів була виключена.

Як зауважив А. О. Селіванов, із набранням чинності Законом України від 07 лютого 2002 р. «Про судоустрій України» запроваджено позицію нейтралітету обов'язковості постанов пленумів Верховного Суду України і Вищого господарського суду України щодо роз'яснень чинного законодавства, які не мали обов'язкового та керівного характеру [14, с. 2]. Водночас дискусія серед науковців щодо обов'язковості таких роз'яснень триває. Так, деякі з них відстоюють позицію, сутність якої полягає в тому, що загальнообов'язковий характер роз'яснень суперечить конституційним принципам незалежності суддів під час здійснення правосуддя і підкорення їх тільки закону. Інші дослідники, навпаки, підтримують позицію про обов'язковість постанов вищих судових органів, але за умови її встановлення на законодавчому рівні, оскільки це означатиме, що судді мають підкорятися і передбаченим законом роз'ясненням [10, с. 28].

На нашу думку, вести мову про необхідність надання постановам пленумів вищих спеціалізованих судів статусу обов'язковості на сьогодні не актуально, оскільки законодавче визначення їх рекомендаційного характеру повністю відповідає конституційним положенням щодо незалежності суддів під час здійснення ними правосуддя і підкорення їх тільки закону. Разом із тим необхідно звернути увагу на ознаки постанов пленумів вищих спеціалізованих судів, оскільки деякі з них є характерними і для нормативно-правових актів.

Так, зазначені постанови приймаються за особливою процедурою, визначеною регламентом пленуму відповідного вищого спеціалізованого суду. Роз'яснення приймаються виключно у вигляді постанов, що передбачено ч. 6 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Крім того, постановам не властива персоніфікація, оскільки вони підлягають застосуванню до невизначеного кола осіб. Водночас вони спрямовані на регулювання однотипних правовідносин (наприклад, постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 березня 2013 р. № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки»). Ще однією ознакою нормативності постанов пленумів вищих спеціалізованих судів є повноваження цих судів скасовувати або змінювати раніше прийняті постанови, які втратили актуальність або зміст яких підлягає оновленню.

Разом із цим навіть з урахуванням наявності деяких спільних ознак постанов і нормативно-правових актів ми дотримуємося позиції, що постанови пленумів вищих спеціалізованих судів, у яких викладено роз'яснення норм чинного законодавства, не можна вважати одним із видів нормативно-правових актів, оскільки вони не мають статусу обов'язкових, стосуються тільки вирішення спеціалізованими судами справ відповідної судової юрисдикції та не є результатом правотворчості, як передбачено законом.

За результатами аналізу постанов пленумів вищих спеціалізованих судів очевидною є необхідність розрізняти поняття «роз'яснення» і «тлумачення». Питання тлумачення правових норм досліджувалися фахівцями в галузі теорії держави і права, такими як М. В. Оніщук, Д. М. Михайлович, А. Г. Заєць, Ю. М. Тодика, Ю. Л. Власов, Ю. С. Шемшученко та ін.

Як зазначає М. В. Оніщук, необхідність тлумачення правових норм виникає у зв'язку з тим, що норми права мають загальний та абстрактний характер і їх зміст не завжди зрозумілий, тоді як реальні суспільні відносини завжди конкретні та мають ряд особливостей. У свою чергу, Ю. С. Шемшученко зауважує, що в кожному конкретному випадку реалізації норм права слід з'ясувати, належить такий випадок до того виду відносин, який законодавець передбачив у правовій нормі, чи ні. Крім цього, недоліки законодавчої техніки, які мають місце у правозастосовній практиці, спричиняють виникнення юридичних колізій, що також зумовлює необхідність тлумачення правових норм [12].

Підходи науковців до визначення поняття «тлумачення» права різняться. Одні автори розуміють його лише як з'ясування, другі зазначають, що зміст тлумачення правових норм полягає в їх роз'ясненні, а треті визначають тлумачення як поєднання з'ясування і роз'яснення. На нашу думку, остання точка зору є більш переконливою, бо перші дві демонструють одностороннє сприйняття цього феномену.

Загалом тлумачення правових норм — це складний процес, спрямований на визначення обсягу і точного змісту норми права та його роз'яснення для інших. Тобто для процесу тлумачення характерна наявність двох елементів: з'ясування та роз'яснення змісту норм права. З'ясування має гносеологічну природу і спрямоване на пізнання права, тому його можна охарактеризувати як внутрішній процес мислення, що не виходить за межі свідомості особи (органу), яка здійснює тлумачення. Поняття «з'ясування», «роз'яснення» та «акт тлумачення» як основних елементів поняття «тлумачення» права на практиці характеризуються взаємозв'язком філософських категорій змісту і форми. За такого підходу з'ясування і роз'яснення — це безпосередня пізнавальна діяльність, специфічний зміст поняття «тлумачення», а акт тлумачення — форма, у межах якої з'ясовується і роз'яснюється зміст правової норми.

Більш широке розуміння зумовлює дискусію про тлумачення права як специфічну діяльність, особливе соціальне явище, своєрідний фактор пра-

вової культури, розвиток права, необхідну умову правового регулювання. На підставі наведеного стверджуємо, що тлумачення — це роз'яснення, що має юридичне значення і яким повинні керуватись усі органи та особи, уповноважені застосовувати правову норму.

У загальній теорії права тлумачення поділяється на автентичне (здійснюється органом, який видав або прийняв норму, що підлягає тлумаченню) та легальне (здійснюється уповноваженим державою органом, що не має повноважень на видання або прийняття норми). Згідно із ст. 147 Конституції України офіційне тлумачення Конституції України, законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснює Конституційний Суд України. Водночас аналіз положень ст. 19 Основного Закону дає підстави стверджувати про відсутність повноважень у Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України здійснювати автентичне тлумачення правових норм.

В окремих випадках, визначених законодавством, відповідні органи державної влади здійснюють офіційне тлумачення норм права шляхом надання роз'яснень. Наприклад, згідно зі ст. 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» Центральна виборча комісія здійснює консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, приймає обов'язкові для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми [7]. Крім того, відповідно до ст. 21 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» парламентські комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, вправі надавати роз'яснення, які не мають статусу офіційного тлумачення, щодо застосування положень законів України [6].

У зв'язку із цим виникає питання про статус роз'яснень, що містяться у постановах пленумів вищих спеціалізованих судів. З урахуванням того, що повноваження цих судів із надання роз'яснень спеціалізованим судам нижчих рівнів передбачені законом, а також особливостей підготовки таких роз'яснень на основі узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, можна стверджувати про офіційний статус зазначених роз'яснень.

Отже, роз'яснення пленумів вищих спеціалізованих судів мають на меті забезпечити: а) однаковість і правильність правозастосування; б) досягнення системності в застосуванні законодавства судами нижчих рівнів при вирішенні справ у межах відповідної судової юрисдикції; в) імплементацію загальноновизнаних міжнародно-правових принципів та їх пріоритетну реалізацію спеціалізованими судами.

Визначення законом повноважень пленумів вищих спеціалізованих судів надавати у постановах роз'яснення спеціалізованим судам нижчих рівнів з питань застосування законодавства при вирішенні справ відповідної судової

юрисдикції з одночасним наданням таким роз'ясненням статусу рекомендаційних зумовлює потребу дослідження сутності поняття «рекомендація», яке етимологічно означає «порада, припис, висловлений у необов'язковій формі» [18, с. 254]. Тобто можна зробити висновок про відсутність взаємозв'язку між власне рекомендацією та обов'язковістю її виконання, оскільки вона об'єктивно не може бути імперативом для суду нижчого рівня.

Водночас рекомендаційні роз'яснення, з урахуванням їх фундаментації на узагальненій практиці вирішення відповідних категорій справ, є додатковим орієнтиром у сфері правозастосування не тільки для судових органів, а й для інших учасників правовідносин (наприклад, при поданні позовної заяви необхідно враховувати правила підсудності справи), хоча при цьому і залишаються формально обов'язковими.

Отже, постанова пленуму вищого спеціалізованого суду з питань застосування законодавства судами — це різновид офіційного тлумачення, наданого спеціалізованим судам нижчих рівнів у вигляді роз'яснення, здійсненого у процесі виведення заключного твердження з одного або декількох вихідних тверджень на основі певних закономірностей — від загальних правових норм до правоположень, що їх конкретизують.

Список використаних джерел

1. *Авдюков М. Г.* Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М. Г. Авдюков. — М. : Изд-во МГУ, 1970. — 204 с.
2. *Алексеев С. С.* Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1971. — 223 с.
3. *Боннер А. Т.* Источники советского гражданского процессуального права : учеб. пособие / А. Т. Боннер. — М. : ВЮЗИ, 1977. — 69 с.
4. *Брайнин Я. М.* Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. — М. : Юрид. лит., 1967. — 240 с.
5. *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву / С. И. Вильнянский. — Харьков : Изд-во Харьковского юрид. ин-та, 1958. — 339 с.
6. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» : за станом на 25 грудня 2012 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 19. — Ст. 134.
7. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» : за станом на 16 жовтня 2012 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 36. — Ст. 448.
8. *Ісмайлов К. Ю.* Правова природа постанов і роз'яснень Пленуму Верховного Суду України як джерела права / К. Ю. Ісмайлов // Наше право. — 2011. — № 1.
9. *Карнаух Т. М.* Постанови Пленуму Верховного Суду України: правова природа та місце в системі джерел права // Наукові записки. — Т. 90. Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академ.». — К. : Пульсари, 2009. — 98 с.
10. *Кухнюк Д. В.* Роз'яснення Пленуму Верховного Суду України як засіб забезпечення однакового застосування законодавства судами України / Д. В. Кухнюк // Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 12.
11. *Недбайло П. Е.* Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. — М. : Юрид. лит., 1960. — 511 с.

12. *Онiщук М. В.* Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання / М. В. Онiщук // *Правова держава*. — Вип. 7. — К., 1996; *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади подолання колізій у законодавстві України / Ю. С. Шемшученко // *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії та практики* / відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. — К., 1996. — 122 с.

13. *Осипов Ю. К.* Подведомственность и подсудность гражданских дел / Ю. К. Осипов. — М. : Юрид. лит., 1980. — 108 с.

14. *Селіванов А. О.* Право тлумачити закони та юридичні наслідки застосування офіційної інтерпретації / А. О. Селіванов // *Вісник Верховного Суду України*. — 2006. — № 7.

15. *Сердюк В. В.* Правова природа роз'яснень пленуму суду касаційної інстанції / В. В. Сердюк // *Юридична Україна*. — 2012. — № 5.

16. *Стоякин Г. Я.* Роль судебной практики в формировании гражданского правоотношения / Г. Я. Стоякин // *Актуальные проблемы гражданского права. Межвузовский сборник трудов*. — Свердловск : Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1986. — 57 с.

17. *Фархтдинов Я. Ф.* Источники гражданского процессуального права Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук / Я. Ф. Фархтдинов. — Екатеринбург : Уральская государственная юрид. акад., 2002. — 375 с.

18. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. ; пер. с нем. Russisches etymologisches Wörterbuch / пер. и доп. О. Н. Трубачёва. — 4-е изд., стер. — М. : Астрель-АСТ, 2004. — Т. 1. — 588 с.

19. *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права. Теория и практика / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрид. лит., 1979. — 168 с.

Глушенко С. В. Концептуальний аналіз постанов і роз'яснень пленумів вищих спеціалізованих судів

Анотація. У статті автором здійснено концептуальний аналіз окремих аспектів правової природи постанов і роз'яснень пленумів вищих спеціалізованих судів, які є орієнтиром у сфері правозастосування для судів нижчих рівнів відповідної судової юрисдикції.

Ключові слова: постанова, роз'яснення, тлумачення, застосування, нормативний акт, правотворчість.

Глушенко С. В. Концептуальный анализ постановлений и разъяснений пленумов высших специализированных судов

Аннотация. В статье осуществлен концептуальный анализ отдельных аспектов правовой природы постановлений и разъяснений пленумов высших специализированных судов, которые являются ориентиром в области правоприменения для судов нижних уровней соответствующей судебной специализации.

Ключевые слова: постановление, разъяснение, толкование, применение, нормативный акт, правотворчество.

Hlushchenko S. V. Conceptual Analysis of Resolutions and Clarifications of Plenary Sessions of the High Specialized Courts

Summary. In this article the author provides conceptual analysis of separate aspects of legal nature of resolutions and clarifications of plenary sessions of high specialized courts which are a landmark in the sphere of law enforcement for judges of lower levels of corresponding judicial jurisdiction.

Key words: resolution, clarification, interpretation, enforcement, normative act, legal innovation.